

TÜRKLERDE ZAMAN ALGISI VE OSMANLI DÖNEMİNDE YAŞANAN DEĞİŞİM

Ayşenur Şenol

İnsanlık için zaman kavramı en eski tartışma konularından birisi olmuştur. Her dönemin fikir adamları bu konu hakkında düşünmüş fikirler ortaya koymuşlardır. Mesela bilinen en eski düşünürlerden Platon, zamanı sonsuzluğun bir resmi ya da gölgesi olarak anlamıştır. Ona göre zaman, bütün bir varlık âleminde etkindir ve onu içinde taşır. Yani şeyler zamanı ortaya koymaz, onlar ancak zamanda meydana gelebilir. Diğer bir eski dönem düşünürü Aristoteles ise ilk olarak günlük zaman algısını ele almış, zamanın varlığa mı yoksa yokluğa mı ait bir kavram olduğu, diğer bir ifade ile zamanın özünün ne olduğunu sorgulamıştır.¹ Eskiden beri hem gündemde yer alan zaman kısaca yaşamsal sürecin tamamını kapsayan bir terim, kavramdır. Tabi bu kavramın bir ölçülebilen maddesel hali bir de algısal, bilişsel hali vardır. Zamanın doğa olayları, gece gündüz, mevsimler gibi temel elementlerin yanında bir de insanın, canlıının gelişimi ve değişimi ile ilişkisi vardır. Bunun dışında insanın algılayabileceği, farkına varabileceği, kişiden kişiye farklılık gösteren yönleri vardır. Zaman kavramını şekillenmesinde toplumun kültürü, gelenek-görenekleri, dini inancı ve yaşama şekli gibi çeşitli unsurların büyük etkisinin mevcudiyeti inkâr edilemez.

Dinler, zamanın sınırlarının çizilmesinde en etkili faktörlerin başında gelmektedir. Çünkü birçok din ve inanca göre evrenin yaratılışı aynı zamanda zamanın da başlangıcı, kıyamet günü ise de sonudur. Zaman bu iki olay ara-

¹ Arslan Topakkaya, Zaman Kavramı Bağlamında Platon-Aristoteles Karşılaştırması, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi (FLSF), 2012 Bahar, sayı13, s.220-224.

sında algılanan, sayılan, sıralanan varlıktır. Zamansızlık kavramı genel olarak öteki dünyaya özgü görülmüştür.²

İnsanlığın ilk dönemlerinden itibaren zamanın ölçülmesi, hesaplanması, bölümlere ve parçalara ayrılması hayatın gerekliliği olarak görülmeye başlanmıştır. Günlerin birbirini takip etmesi, gökyüzünde gezegenlerin belirli zamanda belirip kaybolması, ayın evreleri gibi doğal olayları insanın zaman hakkında düşünmesini ve kavramasını sağlayan önemli bir etken olmuştur. Bazen bu doğal olayları önce insanları korkutmuş, hatta bazı dönemlerde insanlar işi onlara tapınmaya ve ilah olarak kabul edilmeye kadar götürmüşlerdi.

İnsanlığın ilk zamanı ölçme çalışmaları kayalara, taşlara, kemiklere ayın evrelerinin çizilmesi ile başlamıştır. Bunu, Eski Mısır'da obelisk denilen dikili taşlarla güneşin gölgesi kullanılarak ilk olarak günü ölçme eylemi takip etmiştir. Bu adım, günü belirli aralıklara bölme açısından önemlidir. Eski dönem insanları, mum ve suyu ilk zamanı ölçme araçları olarak kullanmıştır. Şöyle ki, zamanın ne kadar geçtiğini anlamak için mumun ne kadar azaldığına bakmış ve muma işaret konularak gün kısımlara bölümlere ayrılmıştır. Su saatlerinde iki türlü yöntem vardı. Birincisi olan boşalmalı tipte su, bir kaptan diğerine akıtılarak eksilen veya diğerine birikme seviyesi ile zamanın belirlenmesi sağlanıyordu. Diğer yöntem olan batır tip su saatinde ise, dibinde delik bulunan bir kabı suyun üzerine bırakarak zamanla kabın su dolup batmasını bekleyerek hesaplanmasını sağlıyordu.³ Günümüzde halen süs olarak da olsa kullanılan kum saatleri bir dönem zamanın ölçüm araçlarından olmuştur. Bu gelişim süreci dikkate alındığında insanların devamlı bir şekilde zamanı ölçmek için aletler geliştirmeye çalıştıkları ve bunun neticesinde zamanı doğru hesaplama çabası içerisinde oldukları anlaşılmaktadır.

Eski Türklerde Zaman

İlk Türk veya Turani devletlerin MÖ.2000'lerde kurulduğu dikkate alındığında⁴ Öncasya'daki zamanı ölçme çalışmalarına paralel Asya'da hesaplama usulünü geliştirmemesi düşünülemez. Türkler, kadim dönemden itibaren sosyal ve devlet hayatının devamı için ihtiyaç olan zamanı ölçme ve dilimlere ayrılmasını gerçekleştirmişlerdi. Tarım ve hayvancılıkla uğraşmaları, savaşlar, göçler, yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa geçilme dönemle-

² Serkan Yazıcı, Sultanın Saatçisi & Meyer Saatlerinin Asırlık Öyküsü, Kronik Kitap, 2023, İstanbul, s.21

³ A. Bir ve M. Kaçar, "Saat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 35.cild, İstanbul, 2008, s. 322-325.

⁴ Ali Arslan, Daimi Küresel Stratejiler, İskenderiye Kitap, İstanbul, 2020, s. 235

ri, mevsimlerin, doğal olarak da zamanın doğru tespit edilip hesaplanmasını gerektirmekteydi.

Türkler için zaman, özellikle ayin ve dini törenler için oldukça önemliydi. Ritüelleri gerçekleştirebilmeleri için zamana ve ona bağlı takvimlere ihtiyaç duymuşlardı. Çünkü ayinlerden bazıları tesadüfi olaylar sonrası gerçekleştirilse bile, çoğunluğunun düzenli olmasından dolayı zamanın doğru olarak belirlenmesi şarttı. Yani zaman iyi ölçülürse ancak ayinler de düzenli gerçekleştirilebilirdi.⁵

Eski Türklerde zaman sadece peş peşe gelmenin ölçütü olan fiziksel zamandan ibaret değildir. Yine Eski Türklerde Gök Tanrı kadar kutsal olmasa da bir zaman tanrısından bahsedilmektedir. Zaman ile ilgili kavramlara, yazılı olarak ilk Göktürk yazıtlarında rastlanmaktadır. Bu yazıtlarda gün, gece, şimdi, sonra, önce, ay, yıl, saat gibi kavramlar gözlenmektedir. Bu kitabelerde zaman kavramı öd kelimesiyle karşılanmakta ve bu kavram etimolojik olarak sonsuzluk ve sınırsızlık anlamına gelmektedir. Fakat kelimenin bu anlamı öd kelimesinin Tanrı kelimesiyle yan yana kullanıldığında ortaya çıkmaktadır. Yazıtların en önemli cümlelerinden olan “üstte mavi gök, altta yağız yer kınıldıkta, ikisi arasında insanoğlu kınılmış” cümlesinde bu ayrımı tespit etmek mümkündür. İnsanın yaratılışı yer ve göğün yaratılışından sonradır; fakat buradaki sonralık fiziksel zaman anlamında bir öncelik ya da sonralık olmayıp; yaratılışa ait bir öncelik ve sonralıktır. Yazıtlarda yine ardışıklık ifade eden (birinci, ikinci, üçüncü vs.) kelimelere rastlanmaktadır. Amtı kelimesi şimdiki zamanı ifade etmekte, Kündüz güneşin doğuşundan batışına kadar olan bizim bugün gün olarak adlandırdığımız zaman dilimine işaret etmektedir. Tang kelimesi de tan anlamında kullanılmaktadır. Gün doğması, gün ortası, gün batması gibi bugün kullandığımız zamanla ilgili kelimelerin Eski Türklerde de kullanıldığını görmek mümkündür.⁶

Kültigin yazıtlarındaki “Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu hep ölmek için türemiş” sözü Türklerin zamana karşı bakış açılarını açıklayan oldukça önemli bir sözdür. Zaman üzerine düşünme ve çalışmalarının sonucu olarak Türklerin 12 hayvanlı Türk takvimini kullandıklarını görmekteyiz. Güneş yılı esaslı olan bu takvimde bir yıl 365 gün, 12 aydır. Her yıl bir hayvan yılı olarak adlandırılırdı. 12 yılda bir devir biter ve yeni döngü başlardı. Günün başlangıcı gece yarısıydı. Mevsimler yaz, yay, kış, ilkyaz diye isimlendirilmişti. Ayların ve günlerin özel bir adları olmayıp sırasıyla adlandırılmıştı. Örneğin; birinci gün, ikinci gün, üçüncü ay, on ikinci ay. Senenin ilk günü, gece ve gündüzün eşit olduğu gün olan 21 Mart kabul edilmişti. Türkler için senenin önemli

⁵ İ. Çapcıoğlu, (Ed.)- H. Beşirli, (Ed.), Türk Kültürü El Kitabı, Grafiker Yayınları, 2015, s. 380

⁶ Arslan Topakkaya, “Eski Türkler’de Zaman”, Temaşa Felsefe Dergisi, 15 (2021) s.18-19

günü baharın gelişi anlamına gelen Nevruz'du. Baharın gelişi olan nevrüz aynı şekilde yılın başlangıcı olmuştur. Halk bu özel günü eğlenerek, büyük şenlikler ve kutlamalar yaparak geçirmiş olup bunun etkileri günümüzde de devam etmektedir.

12 hayvanlı Türk takviminde her yıla bir hayvan adı verilir ve o yıla o hayvanın özelliklerinin etki edileceği düşünülürdü. Halk nezdinde bu yıllardan bazıları şanslı bir sene olarak anılır veya tam tersi musibet yılı olacağına inanılırdı. Bu inanca göre ekin eker, savaşa giderlerdi. Aynı şekilde kişinin doğduğu yıldaki hayvanı avlaması ise yasaklanırdı. Türklerin kullandığı takvime göre yıllar şöyledir:

1.yıl Sıçgan (sıçan, fare): Sıçgan yılında kışın salgın olur yaz günleri yağmurlu geçer. Sıçanlar çok olur ve buğdaylara hücum ederler. Halk arasında yılın ortalarına kadar ferahlık ve zenginlik olur. Sonbaharda fitne başlar.

2.yıl Ud (öküz): Yıldırımlar ve gök gürültüleri olur. Kış uzun sürer, tipi ve kar yağışı çoktur. Buğday ve her çeşit meyve boldur.

3.yıl Bars (Pars): Zelzeleler, afetler olur. Denizde dalgalı tufanlar meydana gelir. Halk arasında düşmanlık baş gösterir ve adaletsiz işler çoğalır. Ülkeler arasında geçimsizlik başlar.

4.yıl Tavışgan (tavşan): yaz ve kış yumuşak geçer. Nimetler çok olur.

5.yıl Nag/Ulu (ejderha/ timsah): Kışın tipi ve kar çok olur; ağaçları soğuk çarpar. Yazın yıldırım ve gök gürültülü yağmurlar fazladır. Halk arasında husumet, fitne, çatışma ve savaş ortaya çıkar.

6.yıl Yılan: Kışın kar az yağar; rutubet olur. Yazın da yağmur az olduğundan buğday azdır. Çoğu yerde açlık ve pahalılık ortaya çıkar. Halk arasında kaygı ve haset oluşur.

7.yıl Yund (At): Kışın kar fazla yağmaz. Yazın hava ılık ve yağmurlu geçer, buğday ve meyveler boldur. Ülkeler arasında fitne, savaş ve çatışmalar çıkar. Hayvanlara hastalık bulaşır.

8.yıl Koy (Koyun): Kış soğuk ve uzun geçer. Yaz sıcaktır. Halk arasında zenginlik ve rahatlık olup ülkeler arasında savaş başladığı hâlde barış hemen sağlanır. Ancak deniz ve gemilerde felaketler yaşanır.

9.yıl Biçin (Maymun): Kışın kar, yazın yağmur çok olur. Halk arasında haset ve düşmanlık meydana gelir. İnsanlar, develer ve yıklar hastalığa yakalanır.

10.yıl Takagu (Tavuk): Kış karlı ve soğuk olur. Yaz yağmurlu ve sıcak geçer, buğday ve çeşitli meyveler çoktur.

11.yıl It (Köpek): Kış yumuşak geçer. Yazın yağmurlar azdır. Buğday az olduğundan fiyatı yüksektir, meyveler ise çok olduğundan ucuzdur. Halk arasında ölümler çoktur.

12.yıl Tonguz (Domuz): Kış uzun ve soğuk olur. Yaz yağmurlu geçer. Buğday çok ve ucuzdur. Ülkeler arasında savaş ve çatışmalar olur. Halk arasında geçimsizlik vardır, çeşitli afetler meydana gelir.⁷

Genel itibariyle Kuzey Asya ve Avrupa’da yaşayan Türkler, 8. yüzyılda itibaren Müslümanlarla sıkı temas başlamış ve İslamiyet’i kabul edenlerin sayısı gün geçtikçe artmıştı. Bu vesileyle İslami zaman ölçütleri de Türkler tarafından yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştı.

Müslümanlarda Zaman

Türkler için İslamiyet’in kabulü ile artık zamanın doğru tespit edilmesi, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlardan ziyade dini bir gereklilik olmuştur. İslam’da olan beş vakit namaz ve ramazan ayında tutulan oruç gibi farz ibadetlerin başlangıç ve bitiş sürelerinin olması zamanın doğru ayarlanması ihtiyacını doğurmuştur. Bu sebeple İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren çalışmalar yapılmaya başlanmış, Antik Yunan ve Roma’dan alınan bilgilerin üzerine yenileri eklenerek geliştirilmiştir. İlm-i nücum, ilm-i mikat gibi astronomi, astroloji, matematik alanında âlimler yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu çalışmaların neticesinde önemli keşifler yapıp usturlap, rubu tahtaları bulunmuş, gezegenlerin hareketleri incelenip “zic” adı verilen gezegenlerin konumlarının astronomik hesaplamalar için kullanılan tabloyu ihtiva den kitaplar hazırlanmıştır. Bu çalışmalar sayesinde, zamanla Müslüman olan diğer coğrafyadaki milletler için kibleyi doğru tayin edebilmelerini ve vakitleri belirli olan beş vakit⁸ namazın eda vakitlerinin doğru hesaplanabilmesini sağlamıştır.

Müslümanlar rasathaneler kurarak burada gökyüzünü incelenmiş, yeni takvimler hazırlanmış, daha önceki çalışmalar güncellenmiş ve dönemin dünyasının bilim insanlarının yetiştiği yerler olmuştur. İlk rasathane Abbasi-ler döneminde el-Memun(813-833) tarafından açtırılan gözlemevi Şemmasi-ye kentinde kurulmuştur. Daha sonra Selçuklu Sultanı Melikşah, 1075’te İsfahan’da yaptırdığı uzun süre ayakta kalan Melikşah Rasathanesini tesis etmiştir.⁹ Timur hükümdarı ve astronom olan Uluğ Bey’in girişimi ile Semerkant

⁷ Belgin Tezcan Aksu, “Sekizinci Yüzyıldan Günümüze Takvimlerimiz”, Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD), 2. Cilt, sayı 1, s. 386-387.

⁸ Sabah namazı: İkinci fecirden itibaren (tan yerinin ağarmasında) güneş doğana kadarki süre.

Öğle namazı: Güneşin gökyüzünde tam tepede olup batıya doğru yönelmesi ile başladığı ve her şeyin gölgesinin iki misli uzaması ile vaktin bittiği süredir.

İkinci namazı: Öğle namazı vakti bitince başlar, güneş batması ile son bulur.

Akşam namazı: Güneş batınca başlar, şafağın tam olarak kaybolması ile biter.

Yatsı namazı: Şafağın kaybolması ile başlar, ikinci fecre kadar sürmektedir.

⁹ Kübrâ Fettahoğlu, Rasathane-i Amire (1868-1922), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 2

Rasathanesi de dönemin en önemli çalışmaların yapıldığı nokta olmuştur. Burada yapılan çalışmaların sonucunda “Zic-i Uluğ Bey” adlı astronomi kataloğunda toplanmış olup uzunca yıllar astronomların başvuru kitabı olmuştur.¹⁰ Semerkand rasathanesinde yetişen Anadolu’dan giden Kadızade Rumi görev yaptığı gibi burada yetişen Ali Kuşçu’da daha sonra İstanbul’a gelerek burada hizmet vermiştir.¹¹

Osmanlıdaki ilk rasathaneyi 1574 tarihinde kuran Takiyyüddin, kendisinden önceki ilim adamlarının yaptıkları çalışmalardaki hataları düzeltmiş, var olan çalışmaları geliştirmiş ve yeni bir zic hazırlamıştır. Ancak kısa bir süre sonra 1595 yılına gelindiğinde bu rasathane siyasi sebeplerle kapatılmışsa da eserleri yüzyıllar boyu bilim insanlarına kılavuzluk yapmıştır. Saatler üzerine çalışmaları Galata’daki yabancı saatçilerden öğrenen Takiyyüddin, bu konu üzerine “el-Kevâkibü’l-dürriyye fî vâz ‘îl-benkâmâtî’d-devriyye” isimli bir kitap yazmıştır. Bilindiği kadarıyla bu çalışma dünyada saatçilik konusunda yazılan ilk eserdir.¹²

İslam medeniyetinin zirvede olduğu devirde Müslümanlar saatler konusunda büyük başarı ortaya koymuşlardı. Mesela Abbasi halifesi Harun Reşid(763-809)’in Frankların Kralı Şarlman(768-814)’a hediye gönderdiği çalar saat Avrupa’da büyük yankı uyandırmıştı. Yine büyük Müslüman âlimlerinden olan el Cezeri(Ö. 1206)’nin fil saati ve kale saati icatları ise dönemin çok ilerisinde bir mühendislik harikasıydı. Fil saati, yaz ve kış aylarında gece ve gündüz uzunluğuna göre ayarlanması mümkün olan bir su saatiydi. Saatte, belirli sürelerde zil çalmasını ve bir mekanik kuşun çıkıp ötmesini sağlayan mekanizmalar vardı.

Namaz ve diğer ibadetlerin doğru vakitlerini saptamak için kurulan muvakkithanelerin bilinen ilk örneği Emeviler döneminde (661-750) Şam’daki Emevi Camii muvakkithanesidir.¹³ Bu kurumda çalışan muvakkitlerin, burç-

¹⁰ Yavuz Unat, “Zic-i Uluğ Bey”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cild 44, İstanbul, 2013, s. 400-401.

¹¹ Cengiz Aydın, “Ali Kuşçu”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cild 2, İstanbul, 1989, s. 408-410.

¹² Hüseyin Gazi Topdemir, “Takiyyüddin er-Rasid”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 39. Cild, İstanbul, 2010, s 454-456.

* Sabah namazı: İkinci fecirden itibaren (tan yerinin ağarmasında) güneş doğana kadarki süre. Öğle namazı: Güneşin gökyüzünde tam tepede olup batıya doğru yönelmesi ile başladığı ve her şeyin gölgesinin iki misli uzaması ile vaktin bittiği süredir.

İkinci namazı: Öğle namazı vakti bitince başlar, güneş batması ile son bulur.

Akşam namazı: Güneş batınca başlar, şafağın tam olarak kaybolması ile biter.

Yatsı namazı: Şafağın kaybolması ile başlar, ikinci fecre kadar sürmektedir

¹³ Erdal Zeki Tomar, Anadolu Muvakkithaneleri (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, 2011, s. 23.

ların menzillerini, güneşin doğuşu ve batışını astronomi, ilm-i nücûm, matematik gibi ilimlere sahip olması gerekmektedir. Bu sayede namazın vakitleri, ramazanda imsak ve iftar zamanı, kıblenin yönü doğru bir şekilde tesbit edilir ve her yılın takvimleri hazırlanır, böylece halk da bilgilenirdi. Daha sonraki dönemlerde de devam eden bu kurum Osmanlı İmparatorluğu döneminde de mevcut olup müneccimbaşılik kurumuna bağlanmıştı.

Osmanlı'da Zaman ve Zamanın Algısı

Osmanlı'da zamansal algıyı oluşturan temel unsurlar; toplum, ekonomi ve dindir. Uzun yıllar Osmanlıdaki zaman algısı bu anlayışla ilerlemiştir. Ancak ilerleyen yıllarda özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıla gelindiğinde Avrupa ile artan ilişkilerle, artan yeniliklerle özellikle şehir hayatında değişimler ortaya çıkmıştır.

Osmanlının köylü reaya sınıfı ile şehir reayası açısından zamanda algısal farklılıklar vardır. Osmanlının tarımsal ekonomisinden sorumlu olan köylü reaya sınıfı için günlük vakitlerden çok mevsimsel vakitler daha önemliydi. İlkbahar ve yaz mevsimi hasatların yapıldığı, iş yükünün fazla olduğu dönemlerdi. Diğer mevsimlerde de çalışma devam etmekte ve gelecek senenin hazırlıkları yapılmaktaydı. Olabilecek herhangi bir doğa felaketi sonucunda bir çiftçinin, tarım işçisinin tüm senesi çöpe gidebilir, yaptığı işler yok olabilirdi. Bu sebeple her mevsim her dönem köylü sınıfı için farklı önem taşımaktaydı.

Şehir yaşantısındaki toplumsal hayatta ise günlük zaman namaz vakitlerinin etrafında şekilleniyordu. Sabah namazı ile kalkılır, esnaflar dükkânlarını açar, çarşı pazar kurulmaya başlanırdı. Akşam namazından önce kapatılır, kaldırılırdı. Medreseler, hamam, kütüphane ve diğer kurumlar bu vakitler içerisinde kullanıma açılırdı. Bu döngü tatiller ve bayramlar hariç aynı şekilde devam etmekteydi.

Osmanlıda zaman namaz saatlerine göre ayarlanıyordu. Alaturka saatte gün iki 12 saatlik zamandan oluşurdu. Ezani ya da Gurubi olarak da adlandırılan bu saat, güneşin batışı ile saatler 12'ye ya da 00'a ayarlanır ve yeni bir gün başlardı. Güneş doğunca diğer 12 saatlik dilim başlar ve bu dönem akşam güneş batıncaya kadar sürerdi. Güneş her gün aynı zamanda doğmadığı için her yeni günde saatler yeniden ayarlanırdı. Bu sistemin sürdürülmesi zor ve uğraştırıcı olmasına karşın uzun yıllar kullanılmıştır. Alafranga saat (zevali/vasati) denen yapıya göre ise saat güneşin en tepede olduğu ana göre ayarlanırdı.

Gurubi (alaturka saat, ezani saat) saat sisteminde gündüz ve gece uzunlukları mevsimlere göre değiştiği için, bu sistemde ifade edilen saatler her zaman yaklaşıktır. Güneşin batışının mevsimlere göre değişken olması se-

bebiyle günün başlangıcı değişkendir. Dolayısıyla, pratikte saatlerin her gün ayarlanması gerekmektedir. Ancak bu sistem güneş ışığından azami şekilde faydalanmayı da sağlamakta olması nedeniyle toplumların ihtiyacı için yeterli bir sistem olduğu da aşîkârdır.¹⁴

Bu vakit meselesinde karışıklığın önüne geçilmesini engelleyen kurum muvakkithanelerdi. Her günün namaz vakitlerini belirler, insanlar da her gün buradaki saate bakarak kendi saatlerini tekrar ayarlarlardı. Muvakkitler Müneccimlik kurumuna bağlı çalışırlar, burada yapılan sınav ile görev alınırlardı.

En önemli görevleri namaz vakitlerini müezzinlere bildirmek olan muvakkitler, mekanik saatlerin yaygınlaşmasına kadar bu görevlerini usturlap, rubu tahtası, güneş saati, kum saati, su saati veya astronomik birtakım hesaplar vasıtasıyla yaparlardı. 18-19. yüzyılda yaygınlaşmaya başlayan mekanik saatler muvakkitlerin işini az da olsa kolaylaştırmıştır. Bu saatlerin muvakkithanelere gelmesi ile muvakkitlerin görevi zamanla bu saatlerin ayarını kontrol ve saatlerini tamir etmeye dönüşmüştür. Hatta bazı muvakkitlerin saat imal ettikleri dahi bilinmektedir. Bunun yanı sıra isteyenlere astronomi, astroloji ve takvim gibi konularda teorik ve pratik dersler verirlerdi. Bu dersler arasında mekanik ve güneş saati gibi basit astronomi ve vakit tayini ile ilgili aletlerin yapımı da öğretilirdi.¹⁵

Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatında müneccimlik, müneccimbaşılık ta önemli bir kurumdur. Yıllık takvimler burada hazırlanır, gezegen haritaları çıkarılır, namaz vakitleri, ramazan ayının ne zaman başlayıp biteceği, imsakiye hazırlama, bayramlar ve kandillerin tarihi gibi önemli günlerin tespiti yapıp padişaha sunulurdu. Aynı şekilde padişaha ve üst düzey yetkililere yıldız haritaları üzerinden o yılın uğurlu ve uğursuz günleri hakkında kehanetinde bulunurlardı. Her yıl nevrüzde takvim çıkartmak başlıca görevleriydi. İki çeşit olan takvimlerin ilki yılı ay ve gün şeklinde gösteren "Rakam Takvimi", ikincisi ise o yılın tahmini olarak olabilecek şeylerin yazıldığı "Ahkam Takvimi"dir. Bu müneccimlik kurumu, Osmanlı sonuna kadar devam etmiş olup son müneccim ise Hüseyin Hilmi Efendi'dir.¹⁶

Yine müneccimlerin önemli görevlerinden biri de eşref vakti denilen en uğurlu, en uygun zamanın, anın belirlenmesiydi. Padişahın tahta çıkmasının

¹⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergün, "Osmanlı Türkiyesinde "Alaturka Saat"ten "Alaf-ranga Saat"e Geçiş", X. Ulusal Astronomi Kongresi, 2-6 Eylül 1996, İstanbul, s.436

¹⁵ Salim Ayduz, "İslam Medeniyetinde Muvakkitlik İstanbul Muvakkithaneleri", Yedikıta, sayı 63, Kasım 2013, s.66.

¹⁶ Salim Ayduz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi", Belleten, cilt:70, 2006, s. 174.

dan savaş ilanına, şehzadenin doğumundan sultanın düğün yapmasına kadar bunlar planlanır, tam saati ve dakikasına uyularak yapılmaya başlanırdı. En uygun zamanda başlanılırsa işin en güzel şekilde sonuçlanacağı inancı nedeniyle eşref saati kavramı oldukça önemliydi.

İslami ibadetlerin zamanını tesbitte önemli olan Hicri takvim Osmanlılar için çok önemliydi. İlk dönemlerde, ayın döngüsünü esas olan Hicri takvimi kullanan Osmanlı Devleti, ay takviminin güneş takvimine göre ortalama 11 gün eksik olmasından dolayı ödemelerde, devletin gelir giderinde kayıplar ve hesaplamalarda karışıklıklar yaşıyordu. Osmanlıda mali durumda aylarla ilgili sıkıntılar meydana geldiği için Avrupa ile uyum sağlanabilmesi amacıyla Başdefterdar Hasan Paşa'nın önerisiyle 1677 yılında Rumi Takvim adı verilen yeni bir sistem geliştirildi. Özellikle 1840 yılından itibaren resmi ve mali işler için de Rumi takvim kullanılmaya başlanmıştı. Sadece ekonomik işlerin yürütülmesinde kullanıldığı mali takvim hem hicrete hem de güneş yılına dayandığından "hicri şemsi takvim" adlarıyla da anılıyordu. Bu takvimde yılbaşı 1 Mart'tı. Hicri takvim ile Rumi takvim arasındaki 11 günlük farkı kaldırmak için 33 senede bir 1 yıl atlanıyordu. Atlanan bu yıla da "sıvış senesi" deniliyordu. Böylece İki takvim arasındaki fark kapatılıyordu. Aylar da birbirine paralel ilerliyordu. 1871 yılından itibaren sıvış yılı uygulamasının kaldırılması ile Hicri ve Rumi takvim arasında fark giderek artmış, hem diğer devletlerle ilişkilerde hem de ülke içinde karışıklıklar yaşanmasına neden olmuştu. Bunun sonucu olarak 1917 senesinde çıkarılan kanunla "Takvimi Garbi" adında Julyen takvimden gregoryen takvime (Başlangıcı İsa'nın doğumu olan, Papa XIII. Gregorius tarafından yaptırılan takvim) geçilmişti. Rumi takvimin esas aldığı Jülyen yılı ile miladi takvimin esas aldığı gregoryen takvim arasında 13 gün fark silinerek kullanılmaya başlanmıştı. Cumhuriyet döneminde ise miladi takvime geçilmiştir.¹⁷

Saatler konusuna özel ilgi gösteren Osmanlı sultanlarından ilki olarak Fatih Sultan Mehmet bilinmektedir. Venedik'i anlaşıma ile vergiye bağlayıp balyos bulundurma hakkı verirken kendisi için de özel isteklerde bulunmuş, kendi portresini çizecek bir ressamın yanında bir de saat ustası istemişti. Yine aynı şekilde Kanuni'nin de saatlere karşı büyük merakı olduğu, döneminin en değerli saatlerine sahip olup sarayına da devasa büyüklükte saat yerleştirdiği bilinmektedir. Ava giderken yanında birden fazla cep saati götürdüğünden de bahsedilmektedir. Kanuni döneminde diplomatik ilişkiler kuran devletlerin en gözde hediyesi saat olmuştu. Veziri Sokullu Paşa da bolca hediye saat almıştı.¹⁸

¹⁷ Tezcan Aksu, a.g.m., s.395-396

¹⁸ Yazıcı, a.g.e, s.53

Osmanlıların mekanik saati sarayın yanı sıra halkın memnuniyetle karşılamamalarının en esaslı nedeni dini endişeden ziyade pahalı olmasıydı. Bu nedenle saatlere ilk dönem çok az rastlanırdı. Bu nedenle saat kulelerinin ülkenin her köşesine yayılması ancak 19. yüzyılın sonunda gerçekleşebilmektedir.¹⁹

18. yüzyıla gelindiğinde yapılan bir değerlendirmede, miras kayıtlarında en çok saat ve cep saatleri görülmüştür. Bu durum saatlerin günlük kullanımında yaygınlaştığının bir kanıtıdır.²⁰ Saatlere sürekli ayar çekilmesi kadrânlarının çabuk bozulmasına sebebiyet vermektedir. Bu da belirli süre sonrasında saatlerin bozulup çalışamaz hale geldiğini ve bu sebeple yenisinin alındığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nde saat ve saatçilik işi zor görülmüş bu nedenle çok değerli ve saygı duyulan bir alan olmuştur. Saatçilik konusunda ilk akla gelen isim Takiyüddin el Raşid'dir. Takiyüddin kitabında daha önce su ve kum saatleriyle uğraşılıp mekanik saatin ihmal edildiğinden şikâyet etmişti. Kendisi kitaplarında ağırlık düzenekli saatler ve sarma zemberekli saatleri tarife yönelmişti.²¹ Son dönemlerde Osmanlıda Mevlevi dervişler arasında saatçilik oldukça yaygınlaşmıştı. Bu ustalar içinde Muvakkit Mevlevi Ahmed Eflaki Dede, II. Mahmut ve Sultan Abdülmecid tarafından takdir edilmişti. Abdülmecid, bu şahsı Paris'e Abraham Louis Breguet'in fabrikasına ihtisas yapması için göndermiş, pek çok meşhur saate imza atıp oğlu başta olmak üzere çıkarlar yetiştirmişti.²²

Saat kulelerinin 19. yüzyılda özellikle II. Abdülhamit döneminde çokça yaygınlaşmış ve Osmanlı topraklarının pek çok yerinde saat kuleleri yapılmıştı. Bunlardan en meşhuru Dolmabahçe saat kulesi olup mimarisi ve ihtişamı ile dikkat çekmiştir.

Halkta saat kullanımının geç başladığını biliyoruz. Bunun sebeplerinin başında insanların saate ihtiyaç duymaması gelmektedir. Osmanlı toplumu için saat sadece gerekli durumlarda dikkat edilen bir olguydu. Diğer ülkelerin aksine burada zaman ağır akmakta, günün nasıl geçtiği toplum için çok da önem taşımamaktaydı. 19. yüzyılda Osmanlı'ya gelen seyyahların belirttiği üzere halkın zamana kayıtsız olduğu ve süresiz beklemelelere karşı istekli olduklarını ifade etmişlerdi. Avrupa'nın ise bu dönemde zamanı tasarruflu

¹⁹ Stephan P. Blake, *Erken Modern İslam'da Zaman*, Alfa Basım, İstanbul, 2013 s. 100

²⁰ Doğan Gündüz, *Alaturkadan Alafrangaya Zaman Osmanlı'da Mekanik Saatler*, Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s.135.

²¹ Fuat Sezgin, *İslamda Bilim ve Teknik Cilt III*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara, 2007, s.118

²² Yazıcı, *a.g.e.*, s.53

kullanma yolunda ilerleme kaydettikleri, zamana önem verdikleri belirtilip Osmanlı da ise bunun tam tersi olduğunu, bunun da bir geri kalmışlık belirtisi olduğunu üstü kapalı olarak ifade etmişlerdi. Mesela İngiliz seyyah Charles MacFarlane, 19. yüzyıl ortalarında, önde gelen kişilerin düzenlediği davetlere katılanların bekleme odalarında uzunca süre bekletildiğine işaret ederek, bu dönemde Osmanlı'daki koşulların yetersiz ve olumsuz olduğunu belirtmiştir.²³ Busbecq ise seyahatnamesinde, Türklerin vakit bildirecek bir saatleri olmadığını, vakti ezana göre bölmeleri nedeniyle gece hava karadığında vakti bildirecek bir alet, işaret olmadığından kılavuzları tarafından güneşin aydınlanmasından çok önce uyandırılmasından rahatsızlık duyduğunu, kendisinin doğru işleyen bir saati olması nedeniyle kafilenin sorumluluğunu üstlendiğini söylemişti.²⁴

Şehirlerin aydınlatılması meselesi bile bu nedenle çok sonradan gerçekleşmişti. Halk, ramazan ayı haricinde yatsı namazından sonra yatıp uyur, dışarı ile bir ilişkisi kalmaz, sabahın ilk ışıkları ile güne başlardı. Ramazan ayında ise özellikle yatsıdan sonra her gün şenlikler eğlenceler olur, sokaklar, meydanlar kandillerle aydınlatılırdı. Ramazanın bitmesi ile eski yaşantıya geri dönülürdü. Bu sebeple halkın sokakların ışıklandırılması gibi bir ihtiyacı olmazdı. Sokaklar boş olur, dönem dönem de herhangi bir tehlike olmaması için sokağa çıkma yasağı ilan edilirdi.

Zaman algısında diğer önemli bir konu ise mesai saatleridir. Memurlar uzunca süre saat kavramından uzak bir şekilde çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nde Orhan Gazi döneminden Fatih'in ilk dönemine kadar idareciler her gün divanda toplanıp görüşmeler yapmışlardı. Padişahın başkanlığında toplanan idareci heyeti daha sonradan haftada üç dört gün toplanırken artan savaşlar nedeniyle divan toplantıları iki güne kadar düşmüştü. Tanzimat'tan önce çalışan memur sayısının az olması nedeniyle çoğu kamu kurumu Cuma namazı dışında tatil yapmazlardı. Divan'ın olmadığı perşembe günleri tatil ilan edilirdi. Daha sonraları idari yönetim Babıalı'ye taşınmış divan toplantıları burada yapılmaya başlanmıştı. II. Mahmud dönemi yaşanan değişim dönüşümler Babıalı'de de gerçekleşmiş, Avrupa'daki bakanlık sistemi burada da uygulamaya geçilmişti. Divan kalemleri reform edilerek Dâhiliye, Hariciye, Maliye nezaretleri gibi çeşitli bakanlıklar adını almıştı. Çeşitli bölüm ve şubelere ayrılması nedeniyle çalışan sayılarında da artış olmuştu. Bu durum mesai saatlerindeki düzeni bozmuş ve çalışanlar ken-

²³ Avner Wishnitzer, *Alaturka Saatleri Ayarlama Geç Osmanlı'da Zaman ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s.50

²⁴ Ogier Ghiselin De Busbecq, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, Tercüman- Kervan Kitapçılık, Ankara, s.30

dilerine göre çalışma saatleri oluşturmaya başlamışlardı.²⁵ Çalışma alanlarının aynı yerde olması ise en ufak bir kalabalıkta büyük karışıklıklar oluşmasına neden olmuştu.

Çalışma saatleri gün ışığına göre belirleniyordu. Sabah başlayan mesai ikindiden biraz evvel bitiyordu. Bu sistem uzun yıllar kullanılmıştı. Ancak memurlar arasında olan disiplinsizlikler, işe geç girip erken çıkmalar ya da işe hiç gelmemeler neticesinde çeşitli buyruldular yayınlanmış²⁶ ve bir düzenin sağlanmaya çalışılmıştı. 18. yüzyılın sonlarında saat kullanımında artış olmasına rağmen üst düzeydeki yetkililer, astlarıyla yapacakları görüşmeler için genellikle saat bildirmiyorlardı. Toplantı veya mesai vakitleri için net bir saat verilmemiş, en sık kullanılan ifadeler "... sularında, ... raddelerinde, akşamüstü, ... civarında" olmuştu. Çalışanlar için mesai saati belirlemede zaman aralıkları verilmekte, örneğin katipler için saat 02.00- 02.30'da iş başı yapmaları belirtilmekteydi. Bu da dakiklik ve gecikmenin tam olarak tespit edilememesi anlamına gelmekteydi.²⁷

Avrupalılaşıma adımları çerçevesinde Osmanlı'nın gündelik yaşamına giren demiryolu, telgraf, tarifeli vapurlar gibi kamusal ulaşım ve iletişim araçları, bireyleri kendi tercihleri dışında ortak bir zamana göre hareket etmeye zorlamıştı.²⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarında demiryolu hatlarının kurulması ve Avrupa'daki hatlara bağlanması, telgrafın yaygın kullanımı neticesinde Avrupa ülkeleri ile haberleşmenin artması, Osmanlı şehirlerinde Avrupalının ikamet etmesi, gurubi saati kullanmakta olan Osmanlıları, Avrupalıların vasati saati ile karşı karşıya getirmişti.²⁹ Kapitülasyonların da büyük katkısıyla Osmanlı'daki demiryolları ve vapur seferleri çoğunlukla yabancı devletlerin kurumları veya onların desteklediği yardımda bulunduğu özel kuruluşlara bağlıydı. Devlet, kendi içinde alaturka saat sistemini kullanırken yabancı kurumlar alafranga saati kullanmışlardı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşımacılık ve iletişim alanlarında yaşanan gelişmeler diğer devletlerle de ortak zaman anlayışına ihtiyaç duyulmasına neden olmuştu. Bu sebeple 25 ülkenin katıldığı 1884 Washington'da düzenlenen Uluslararası Meridyen Konferansına Osmanlı'da da katılmıştı. Alınan kararlar teorik olarak kabul edilmişti. Greenwich Gözlemevi'nin geç-

²⁵ Ahmet Yüksel, "Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı Ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar)", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, cild: 16 (sayı 1), 2014, s.20-29

²⁶ BOA, A.}MKT.NZD.60/78, A.}MKT.MHM.451/77, DH.EUM.THR. 38/65, DH.MUİ.34/21,

²⁷ Wishnitzer, a.g.e, s.53-71

²⁸ Gündüz, a.g.e, s.147

²⁹ İhsanoğlu-Günernun, a.g.m, s.436

tiği meridyen sıfır noktası olarak belirlenmişti.³⁰ Osmanlı hem alaturka saati hem de alafranga saati kullanacağını belirtmişti. Bunun neticesinde Osmanlıda alafranga saat kullanımının artışına neden olmuştu.

Alaturka- alafranga iki ayrı saat sisteminin kullanımı karışıklıklara neden olmaktaydı. Devlet, Osmanlı saat sistemini kullanırken, yabancı devletlere ait kurumlar ise vasati saati kullanıyordu. Devlet organları içerisinde vasati saat ile tanışan ilk kurumlar telgraf ve posta teşkilatı oldu. Postane, telgraf, demiryolları, vapur gibi kurumlar vasati sistemi kullanarak alafranganın yaygınlaşmasında da etken olmuşlardı. İkili saat sistemi Osmanlılar için de genellikle sorun yaratıyor ve iki sistemin uyumlu hale getirilmesine yönelik çözümler geliştiriliyordu. Rasathane-i Amire salnamelerine öğle vakti alaturka ve alafranga saatin tam kaç olduğunu gösteren dönüşüm tabloları ekleniyor, bu bilgi yerel basında da yer alıyordu. Saatler, her gün öğle vakti Topthane-i Amire’de patlatılan topun sesi duyulduğunda ayarlanıyordu. Posta ve telgraf gibi uluslararası hizmetlerin verildiği binaların yakınındaki kamusal alanlara bir cephesi alaturka saati diğer cephesine alafranga saati gösteren saatler yerleştiriliyordu.³¹

19. yüzyılın sonları, Osmanlı şehirlerinde iki zaman sisteminin bir arada yaşandığı, günlük işlerin aksamaması için insanların öteki zaman sistemini de göz önünde bulundurduğu bir dönem olmuştu. Aynı anda iki saat taşımak istemeyen Türk halkı için Avrupalı saatçiler iki farklı zaman sistemini tek kadrana sığdırmayı başarmışlardı. Türkler için üretilen bu bir tarafı alaturka saati bir tarafı da alafranga saati gösteren saatlere “çift kumrulu/ kadranlı saat”ler denilmiştir.³²

İlerleyen dönemlerde reformcular arasında Avrupa’ya uyum olması nedeniyle vasati saat kullanıma geçilmesi gerektiğine dair açıklamalar yapılmaya başlandı. Örneğin 1909’da Hasan Hamid’in “Mülkiye” dergisine yazdığı makalede, “Batı uygarlığının bilgi birikiminden ve başarılarından yararlanabilmek için ortak bir zeminde bulunulmasını, ortak saat ve takvim sistemi olması gerektiği ve alaturka saat sistemi Avrupa ve Kuzey Amerika’da kullanılan saat sistemiyle uyumlu olmadığını belirtmişti”. Yine “Farklı devre ait” diye belirttiği Osmanlı saat sisteminden vazgeçilmesiyle Osmanlı Devleti’nin uygar Batı’ya yaklaşacağı umudunu belirtmiştir. Bu açıklama hiç şüphesiz dönemin eğitilmiş kuşağı tarafından destek görmüştü. Yeni saatin destekçileri ile eski sa-

³⁰ Safiye Kıranlar, “Uluslararası Saatin Kabul edilmesi ve İleri Saat Uygulaması Kapsamında Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zaman Kavramının Şekillendirilmesi (1919-1946)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı:15, 2006, s.69

³¹ Wishnitzer, *a.g.e.*, s.206-208

³² Gündüz, *a.g.e.*, s.154-159

atin destekçileri arasında eğitim ve kuşak farkı vardı. Eski-yeni çatışması ol-maktaydı. Bir kesim tarafından alafranga saatin kullanımının batı hegemonya-sına dahil olmak olarak görülüp şeriata aykırı olduğu söylenirken diğer kesim için de alaturkanın kullanımının devamının ilerlemeye engel olduğunu, geri-cilik olduğunu söylüyorlardı. Meclis-i Ayan Reisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa 1910'da Osmanlı'da vasati saatin kullanılmasına uygun koşulları sağlanması için kanun teklifi sundu. Aynı şekilde düzenli olmayan mali takvimin kullanıl-mamasını, güneş takvimine geçilmesini savunuyordu. Ancak dindar çevrenin muhalefet olmaması için kullanılan ay takviminin devamını, tüm resmi işlerde güneş takvimini kullanmasını vurguluyordu. Ancak vekillerden bir kısmının vasati saatin kullanımının şeriata aykırı olduğunu, ibadete ters olduğu söylese de reis, vasati saatin kullanımının artık gerçek bir gereksinim halini geldiğini öne sürerek karşıt görüşleri reddetti ve oylamaya sunulmadan önce teklifin üzerinde çalışılması için komisyona sevk etti. Muhalefet, saat ve takvime mü-dahale etmenin tehlikeli olduğunu, yerel saat sisteminin bir kenara bırakılma-sına neden olacağından ve meşrutiyet karşıtları tarafından rejimi devirmek amaçlı kullanılabileceğinden endişe ediyorlardı. Tartışmalar devam etti. Ancak kanun teklifi düşüncesi terk edildi ve ikili sistemin kullanımı devam etti. Bu durum vasati saate geçilmesinin kolay olmayacağını ortaya çıkmıştı.³³

Osmanlı'daki Avrupalılışma ile zaman kavramındaki yaşanan değişim-ler edebiyatta da kendisine yer bulmuştu. Zaman-mekan anlayışı denilince akla ilk gelen isim Ahmet Hamdi Tanpınar ve eseri Saatleri Ayarlama Enst-itüsü'dür. Bu romanda, zaman, saatler ve karakterler üzerinden tam da Av-rupalılışma ve gelenekleri koruma mücadelesi içinde olan Osmanlının bu ikilik durumunu oldukça iyi ifade etmektedir. Eserde başkarakter olan Hayri İrdal iki zaman arasında kalan, kararsızlığın temsilcisidir. Çevresindeki diğer karakterler ise yeniliği, Avrupalılışmayı ya da gelenekseli temsil eden kişi-lerden oluşmaktaydı. Halit Ayar, Avrupalılışma taraftarı, yenilikleri destek-leyen, ilerleme için eskinin bırakılmasını isteyen sembolize eder, yine Dok-tor Ramiz karakteri de gelenekleri sorgulamaktadır. Nuri Efendi ise Hayri'ye saatçiliği öğreten kişidir. Gelenekselliği temsil eden taraftadır. Yazar eserde "Saatin kendisi mekân, yürüyüşü zaman, ayarı insandır... Bu da gösterir ki, zaman ve mekân, insanla mevcuttur" sözünü "Ayar, saniyenin peşinde koş-maktır" diyerek tamamlar. Bu da kişinin daima çalışması ile ilerleyebilece-ğini göstermektedir. Yine bu durumu "Herkes bilir ki bir saat ya geri kalır yahut ileri gider. Bu işin üçüncü bir şekli yoktur." diyerek açıklamaktadır.³⁴

³³ Wishnitzer, *a.g.e*, s.231-238

³⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Dergah Yayınları, İstanbul, 2023, s.15-35

Alafranga saat kullanımına geçilmesini eleştiren önemli bir yazı Ahmed Haşim tarafından yazılmıştır. “Müslüman Saati” adlı yazıda “Işıklıla başlayıp ışıklıla biten, on iki saatlik, kısa hafif, yaşanması kolay bir günümüz vardı. Müslümanın mesut olduğu günler, şerefli günlerin vak’alarını bu saatlerle ölçtüler. Gerçi, astronomi hesaplarına göre bu saat “iptidai ve hatalı” idi” daha sonra ise “Şimdi Müslümanın evindeki saat, başka âlemin vakitlerini gösterir gibi, bizim için gece olan saatleri gündüz ve gündüz olan saatleri gece renginde gösteriyor” diyerek alafranga saatin bir Müslümanın yaşantısına uygun olmadığını, sabahın fecrinde kalkmanın bu sistem ile mümkün olmayıp daha geç kalkmalarına neden olduğunu, müslümanları fecirden uzaklaştırdığını dile getirmektedir. Ve bu durumu “çölde yolunu şaşırınlar gibi biz şimdi zaman içinde kaybolmuş kimseleriz” diyerek açıklamaktaydı.³⁵

Ahmet Mithat Efendi de milli ve İslami görüşlere sahip bir yazardı. Dönemin Türk-İslam düşünce ve hareket tarzının öncülerindendi. Eserlerinde ortaya koyduğu bu tavır ile ahlak ve geleneksele sahip çıkılmasını, Türk İslam medeniyetine sahip olanların bunu koruması gerektiğinin hatırlatmasını yapmaktaydı.³⁶ Ahmet Mithat Efendi, “Avrupa Âdâbı Muaşeretı yahut Alafranga” adlı eserini Avrupalılaşmayı, alafranga düzeni eleştirel bir dille Osmanlı halkına anlatıp tanıtmak için yazmıştı. Eserde Avrupalıların sosyal yaşamını, sofrada adabı, yeme-içmelerini, eğlencelerini, alkol, tütün ve kumar kullanımlarını, alafranga yaşam biçimini iğneleyici de üslup kullanarak anlatmıştı.³⁷ Yazarın en bilinen eseri olan Felatun Bey ile Rakım Efendi’de de yabancı ve batı özentiliğinin eleştirisini Felatun Bey karakteri üzerinden yapmıştı.

Uluslararası saati benimseme konusundaki askeri otoritenin, ülkenin güvenliğini de içeren çekinceleri nedeniyle daha istekli olduğu biliniyordu. Bu duyarlılığı oluşturan sebeplerin biri de Trablusgarp savaşı sırasında yaşanan bir olaydan kaynaklanmaktaydı. Savaş devam ederken İtalyanlar farklı bir manevra ile donanmalarını Çanakkale Boğazı önlerine göndermişti. Belgelere Çanakkale Bombardımanı olarak geçen bu olay esnasında Osmanlı askeri birliklerinin haberleşmesinde kullandıkları saatin alafranga mı alaturka mı olduğunun belirtilmemesi nedeniyle sorun yaratmıştı. Muhtemel İtalyan taarruzuna karşı boğaza mayın döşeyerek gereken tedbirleri alan ordunun, yaşanan saat anlaşmazlığı gibi beklenmedik bir nedenden dolayı başarısız olması ihtimali belirmişti. İtalyanlar bombardıman olayın-

³⁵ Ahmet Haşim, Gurebahane-i Laklakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s.11-14

³⁶ M. Orhan Okay, “Ahmed Midhat Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2. Cild, 1989, İstanbul, s.100-103.

³⁷ Ahmet Mithat Efendi, Avrupa Adab-ı Muaşeretı Yahut Alafranga, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016

da istedikleri başarıyı elde edemeyerek geri çekilmişlerse de Harbiye Nezareti böyle bir tehlikeyi tekrar yaşamamak için önlemler almaya başlamıştı. 1912 yılından itibaren kendine bağlı birimlerde alafanga saat kullanımını gerçekleştirmiş ve sivil otoritenin de bu konuda duyarlı olmasını istemişti. Fakat harbiye nezaretinin baskısına rağmen sivil kurumlar alaturka saati kullanma ısrarı devam etmişti.³⁸

1884 Washington Kongresinde alınan kararlar tam olarak gerçekleştiremediği için 1913 yılında Paris'te bir konferans daha düzenlendi. Osmanlı yönetimi de delege gönderip konferansta alınan kararları kabul ederek uluslararası saat sürecine resmen katıldı. 1916'ya gelindiğinde İstanbul'da çalışma saatleri vasatı saate göre belirlenmişti. Alaturka saat her ne kadar devlet organlarında bile ikinci plana düşmüş olsa da tamamen kaldırılması Cumhuriyet'in başlarında 1926 yılında gerçekleşmişti. Ancak alaturka saat halk arasında uzunca süre daha kullanılmaya devam etmişti.

Sonuç

Zaman, insanlık için sadece bir ölçüm aracı olmak dışında her dönemde toplumların kültürünü, hayata bakışını, inançlarını ve sosyal ilişkilerini etkileyip şekillendiren önemli bir unsur olmuştur. Bu durum Türkler için de aynı şekilde geçerli olmuş ve kendi takvimlerini dahi oluşturmuşlardır. Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri ile birlikte, zaman anlayış ve ölçüm şekilleri ibadetlerin vakit esaslı olması sebebiyle değişim ve dönüşüme uğramıştır. İslamiyet'in getirdiği dini vakit düzeni, Türklerin yaşam şekliyle birleşmiş ve uzun yıllar alaturka/ezani/gurubi olarak adlandırılan saat sistemi kullanılmıştır.

Zamanla güçlenen Avrupa ve batılı ülkelerle artan ilişkilerden saat sistemi de etkilenmiş, 18. ve 19. yüzyılda günlük hayatta alafanga saat sistemi de kullanılmaya başlanmıştır. Haberleşme ve ulaşım alanındaki gelişmeler- telgraf, demiryolları, vapur seferleri- Osmanlı'yı Avrupalı bir saat sistemi içerisinde olmaya zorlamıştır. Böylece gündelik yaşam içerisinde iki farklı saat sisteminin de kullanılmaya başlandığı görülmüştü. Bu durum ve sistem değişikliğinin etkilerini muvakkithanelerde, müneccimbaşılik kurumunda, mekanik saatlerde ve saat kulelerinde somut bir şekilde görülmüştür. Halk, bu ikili sistem içerisinde yaşarken hem geleneksel, kültürel tarzlarını devam ettirmiş hem de Avrupalılaşıma sürecini aynı anda yaşamıştı. Bu durum zaman zaman toplumsal ve düşünsel gerilimlere ve tartışmalara yol açmış, edebiyatta dahi yansımaları görülmüştür.

³⁸ Kıranlar, a.g.m, s.72

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar süren geleneksel zaman algısı, Cumhuriyet döneminde 1926 yılında miladi takvim ve tek saat sisteminin kullanılmasının kabul edilmesi ile resmi olarak sona ermiş olsa da alaturka saat anlayışı halk arasında uzunca süre varlığını sürdürmüştür. Tüm bu durum ve yaşananlar zaman kavramının yalnızca teknik bir ölçüm aracı değil de kültürel hayatın devamlılığının değişimi ve dönüşümünü yansıtması açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.)MKT.NZD.) 60/78

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.)MKT.MHM.) 451/77

Dahiliye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR) 38/65

Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI) 34/21

Kaynak Eserler

Arslan, Ali (2020). Daimi Küresel Stratejiler. İstanbul: İskenderiye Kitap.

Aydın, Cengiz (1989). "Ali Kuşçu". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2. Cild. 408-410.

Aydüz, Salim (2006). "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi". Belleten, cilt:70, 167-257.

Aydüz, Salim (2013). "İstanbul Muvakkithaneleri". Yedikıta, sayı 63, Kasım 2013, 64-69.

Bir, Atilla, KAÇAR, Mustafa (2008). "Saat". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 35. Cild. 322-325.

Blake, Stephan P. (2017). Erken Modern İslam'da Zaman. İstanbul: Alfa Basım.

Busbecq, Ogier Ghiselin De (1978-1981). Türkiye'yi Böyle Gördüm. Ankara: Tercüman Gazetesi.

Çapcıoğlu, İ. (Ed.), Beşirli, H. (Ed.). (2015). Türk Kültürü El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları.

Efendi, Ahmet Mithat (2016). Avrupa Adab-ı Muaşeret Yahut Alafranga. İstanbul: Dergah Yayınları.

Efendi, Ahmet Mithat (2019). Felatun Bey ile Rakım Efendi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Fettahoğlu, Kübra (2019). Rasathane-i Amire (1868-1922). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gündüz, Doğan (2015). Alaturkadan Alafrangaya Zaman Osmanlı'da Mekanik Saatler. İstanbul: Ege Yayınları.

Haşim, Ahmet (2020). Gurebahane-i Laklakan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, GÜNERGUN, Feza (1996). "Osmanlı Türkiyesinde "Alaturka Saat"-ten "Alafranga Saat"e Geçiş". X. Ulusal Astronomi Kongresi. 2-6 Eylül, İstanbul. 434-441.

Kıranlar, Safiye (2006). "Uluslararası Saatin Kabul edilmesi ve İleri Saat Uygulaması Kapsamında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zaman Kavramının Şekillendirilmesi (1919-1946)". Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, Sayı:15, 65-96.

Okay, M. Orhan (1989). "Ahmed Midhat Efendi". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2. Cild. İstanbul. 100-103.

Sezgin, Fuat (2007). İslam'da Bilim ve Teknik Cilt III. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2023). Saatleri Ayarlama Enstitüsü. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tezcan Aksu, Belgin (2018). "Sekizinci Yüzyıldan Günümüze Takvimlerimiz". Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKCLAD), Cilt 2, Sayı 1, 382-413.
- Tomar, Erdal Zeki (2011). "Anadolu Muvakkithaneleri". Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü. Konya.
- Topakkaya, Arslan (2012). "Zaman Kavramı Bağlamında Platon-Aristoteles Karşılaştırması". Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi (FLSF), sayı 13 Bahar, 219-231.
- Topakkaya, Arslan (2021). "Eski Türkler'de Zaman". Temaşa Felsefe Dergisi, sayı 15, 17-22.
- Topdemir, Hüseyin Gazi (2010). "Takiyyüddin er-Rasid". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 39. Cild. 454-456.
- Unat, Yavuz (2013). "Zic-i Uluğ Bey". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 44. Cild. 400-401.
- Wishnitzer, Avner (2020). Alaturka Saatleri Ayarlama Geç Osmanlı'da Zaman ve Toplum. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yazıcı, Serkan (2023). Sultanın Saatçisi & Meyer Saatlerinin Asırlık Öyküsü. İstanbul: Kronik Kitap.
- Yüksel, Ahmet (2014). Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı Ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar). Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Cild 16 (sayı 1). 19-49.